

2000-ЖЫЛЛАРДАҒЫ ҚАРАҚАЛПАҚ РОМАНЫ: ТАРИЙХЫЙ ДӘРЕК ХӘМ ЖАЗЫҰШЫНЫҢ КӨРКЕМ ҚЫЯЛЫ

П.Нуржанов – филология илимлериниң докторы, доцент

Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Таянч сўзлар: тарихий манба, ёзувчининг бадий фантазиясы, тарихий роман, тарихий қахрамон образы, монолог, диалог, миллий колорит, бадий психологизм, сюжет, композиция

Ключевые слова: исторический факт, художественная фантазия писателя, исторический роман, образ исторического героя, монолог, диалог, национальный колорит, художественный психологизм, сюжет, композиция.

Key words: historical fact, writer's artistic fantasy, historical novel, image of a historical hero, monologue, dialogue, national flavor, artistic psychologism, plot, composition.

2000-жыллардағы карақалпақ әдебияты идеялық-тематикалық бағдары, жанрлық-стильдік, көркемдік қасиеттері, қахарман образын жасауы, турмыс шынлығын көркем хакыйқаттыққа айландыруы бойынша белгилі орынға ийе. Бүгін біз ғарезсизлікке шекемгі, хәттеки, 1990-жыллардың I ярымындағы әдебиятымыздың раўажланыуы менен қатар қойып қарасақ, исеним хасыл қыламыз. Мәселен, бардамлы, өзине тоқ инсанларды, молла-ийшанларды унамсыз қахарман етип сүүретлеу улыўма түркийтилес халықлар әдебиятында, соның ишинде карақалпақ әдебиятында да жақынға дейин үрдиске айланып кеткен еди. Бул нәрсениң әдебияттың ендиги раўажланыу талабына жуўап бермейтуғынлығы аян бола баслады, баспа сөзде айырым тартыслы мақалалар жарық көре баслады. Мысалы, У.Пиржановтың әдебиятымызда 1930-жылларда дөреген Ә.Шамуратовтың «Ески мектепте» шығармасының идеялық бағдарын, образлар системасын әдебий-сынлық көзқарастан талқылаған мақаласы мысал бола алады. Нәтийжеде аты аталған шығарма мектеп сабақлықтарынан да алып тасланды. Усындай надурсы тенденция себепли диний искерлерге қара бояу жағып сүүретлеу өршип кетти. Оларды убыжық етип сүүретлеген шығармалар хәттеки мектеп сабақлықлары менен хрестоматияларына шекем киргизилди.

XXI әсир басына келип бул бағдардағы жағдай бир аз жақсыланды, турмыс ўақыялары әдебиятымызда қалыс түрде сәулелене баслады. Мысалы, диний уламалар менен, молла-ийшанлардың елдің ауызбиршилигин сақлаудағы, халықты ийман-инсапқа, диянатқа шақыруындағы ибратлы ислери бир қанша әдебий шығармаларда хакыйқат түрде сәулеленди. Усы көзқарастан Қ.Мәтмуратовтың «Тербенбес», А.Пахратдиновтың «Сөйленбеген тарийх», «Шейитлер тәғдири», К.Смамутовтың «Сизлерге айтып кетежақпан», Ш.Уснатдиновтың «Шайырдың жаслығы», «Соңғы аңшы», Е.Усеновтың «Ханмақсым», х.т.басқа шығармалар дыққатқа ылайық. Усылардың қатарында К.Каримовтың «Дәрўиш» [1] романы белгилі орынды ийелейди. Биз мақалада усы шығарманың мысалында 2000-жыллардағы карақалпақ тарийхый романшылығы, оның роблематикасының өзине тәнлиги, қахарман образын жасаудың айрықшалығы хакқында сөз етиўди макул көрдик. Негизинде жазыўшы тарийхый романлары 2000-жыллардағы карақалпақ прозасының раўажланыуында белгилі белгилі орын ийелейди. Бул хакқында әдебий сында пайда болған пикирлер [2] жанрдың хәзирги жағдайы жөнинде гәп етиўге имкан берди.

Романда жерлесимиз, Қоңырат елаты турғыны Ысақ молланың диний билим алыу ушын қанша қыйыншылықтарды жеңип өтип, бир неше медреселерди питкерип, илимий-билимий адамға айланыуын, атақлы венгер илимпазы хәм саяхатшысы Армин Вамбери искерлиги менен тығыз байланыста алып сүүретленген. Жерлесимиз молла Ысақтың (1836-1892) Армин Вамбериге ерип Венгрияға барыуы, ол жерде жасап қалып, көп тиллерди үйрениуі, карақалпақ ауыз әдебиятының айырым шығармаларының Европада тарқалуына себепши болыуы, ақыр-ақыбетинде Венгрия Илимлер академиясы тарийхында елеули из қалдырғаны

хакқындағы мағлыўматлардың баспа сөзде, илимий әдебиятларда жәрияланыуы жазыўшыға түртки болғаны анық.

Негизинде Ысақ молланың XIX әсирде-ақ Венгрияға барып қалыуына себепши болған А.Вамбери мийнетлеринде [3] карақалпақ халқының тарийхы, этнографиясы, тили туўралы баҳалы мағлыўматлар бар. Бул хакқында академик С.Камаловтың «А.Вамбери карақалпақлар туўралы» [4] (1995) мийнетинде бириншилерден болып пикир билдирилген. Оның жазыуынша, А.Вамбери 1863-жылдың 28-март хәм ноябрь айларында дәрўиш сыпатында Хийўа, Қоңырат, Ургенч, Бухара, Самарқанд, Қарши, Герат қалаларына барып, қайтарсын өз журты Венгрияға Тегеран арқалы қайтады. Саяхаты даўамында А.Вамбери сол жерде жасаушы халықлардың тили, әдебияты, мәдениаты, үрп-әдети, жасау шараяты х.т.б хакқында көплеген баҳалы мағлыўматлар жыйнайды. Кейин ала оларды «Орта Азия бойлап саяхат» (М.1874), «Орта Азия очерктери» (1868) х.т.б. мийнетлеринде жәриялайды. Аты аталған мийнетлер рус немец, англичан х.т.б тиллерде жарық көреді, усы себепли олар Орта Азия халықларын, соның ишинде карақалпақларды да пүткил дүньяға танытады. Демек, К.Каримовтың «Дәрўиш» романында (2019) Ысақ молла хәм А.Вамбери искерлигинин сол дәўирдин тарийхый шараятына сай түрде көркем хакыйқаттыққа айландырылғаны елеули кубылыс болды.

Жазыўшы көркем фантазияға ерк бериў менен тарийхый романның хўжетлик тийкарына да үлкен итибар береді. Бунда академик С.Камаловтың жоқарыда аты аталған китабындағы тарийхый мағлыўматлар шығарманың хўжетлик негизин курағанлығын сезиўге болады. Бул мийнетте: «Ысақ молла А.Вамбери менен Хийўада танысканнан баслап (1863, июнь) оның менен бирге Будапештке дейин (1864, май) барған. Вамбери-дин Орта Азияға болған саяхатының сәтти болыуында Ысақ молланың тутқан орны үлкен»-деп жазады. Романдағы ўақыялардың раўажланыу барысы усы хўжетлик тийкарга сай келеди.

К.Каримов романда Ысақ молла образын хәр тәрәплеме ашыў максетинде қыяллы образлардан да шеберлик пенен пайдаланған. Мәселен, молла Ысақтың садық досты, жан қонсысы Юсуп хожа менен өткерген балалық жылларын автор жүдә тәсирли, сол дәўирдеги тарийхый хакыйқаттық пенен тығыз байланыслы түрде сүүретлеген: XIX әсирдин биринши ярымындағы Қоңыраттағы драматизмге толы ўақыялар- карақалпақларды, бир жағынан, Хийўа ханлығының езиуі, екінши тәрәпинен, түркмен басқыншыларының зорабанлық хәрәкеттери, үшінши жағынан, рус патшалығының сиясий ойынлары-булардың хәммеси оқыўшының сүүретленип атырған тарийхый дәўир хакқында кең түсиник алыуына имканият жаратады. Усы тарийхый ўақыялар фонында роман сюжети раўажланып, қахарманлар образы ашылып барады. Нәтийжеде хадаллық пенен нахақлық, жаўызлық пенен меҳрибанлық қусаған сыпатлардың өз-ара гүресин Ысақ молла образына байланыстырып сүүретлеу оқыўшыда үлкен тәсир қалдырады. Жазыўшы Ысақ молла өмир сүрген жыллардағы (1836-1892) Қоңырат журтындағы ўақыяларға өз қатнасын билдириў арқалы

қахарманлар образын жаратады. Мәселен, жас Ысақ молла менен онын досты Юсуп хожаның өз ели тарихына болған қызығушылығына итибар беріу арқалы олардың көкірегі ояў, сергек жаслар екенлигин көрсетеди: еки жас өспиримнің Қоңырат қаласы жанындағы Төребий дәуиринен қалған естеликлер, усы жерден өтетугын жипек жолы, оннан қоңыраулары сыңғырлап өтип турған кәрўанлар туўралы қыялға берилиўи, Әмиўдәрья арқалы жүзип келген рус пароходын көргендеги жергиликли халық ўәкиллериниң таң калысыўы х.т.б. ҳәдийселер романда өзине тартымлы жанлы картиналар, сюжетлик деталлар менен сўўретленген. Әлбетте, буларды сўўретлеўде автор тарихий дәреклердеги фактлерге сүйенген, оларды өз дәретіўшилиқ фантазиясы менен байытқан.

Жазыўшының роман сюжет қурыўдағы шеберлиги оның базда авторлық мағлыўматлардан утымлы пайдаланыўында, гейде қахарманлардың еске түсириўлерин ўақыт бойынша кейинге шегиндирип беріўинде көринеди. Бул нәрсе роман поэтикасының өзине тәнлигинен дәрек береді. Мысалы, автордың Ысақ молла аўылының не ушын «Бақырған» деп аталғанын, сондай-ақ бул жердің не себеп «Шейхлар аўылы» делиниўин баянлаўы шығарманың оқыўшы тәрәпинен қызығып оқылыўына, сюжеттиң тартымлы болыўына, сол дәуір ўақыяларын өтмиш ҳәдийселери менен байланыстырыўға хызмет етеди.

Романның улыўма композициялық қурылысындағы көзге түсерлик өзгешеликлердің бири, бул оның «Бақырған журты», «Дәслепки сапар», «Хийўада», «Қоңыраттан алыста» деген үлкен төрт бөлимге бөлиниўинде көринеди. Бул бөлимлердің өз гезегинде «Адасқан жағал ешки», «Қоңырат базарындағы ўақия», «Үйден кетиў», «Дағдарыс», «Зәйнеп», «Шайықлар аўылында», «Қутлы-Мураттың кесилген басы», «Ұатанды қумсаў», «Дәрўиш сўўретинде», «Рәшид хажы», «Ақсақ дәрўиш», «Армин Вамбери», «Ысақ молла әрманлады», «Үйлениў хәм саяхат» х.т.басқа бөлимшелерге ажыратылыўы бир жағынан, роман композициясының өзине тәнлигинен дәрек берсе, екінши жағынан, шығарма ўақыяларының оқыўшы тәрәпинен қабылланыўына қолайлылық туўдырады. Бул компози-

циялық усыл әдебиятымызда Ж.Аймурзаевтың «Қыз-кеткен», К.Мәмбетовтың «Посқан ел» хәм «Түркстан» романларында қолланылған болып, олар «Дәрўиш» шығармасын жазарда автордың қарақалпақ романшылығында дәстүрий баянлаў поэтикасына әмел қылғанын көрсетеди. Демек, К.Каримов өз көркем концепциясын сўўретлеў ушын хәм хронологиялық сюжеттиң, хәм концентрик сюжеттиң имканиятларынан теңнен пайдаланған. Сюжеттиң роман жанры поэтикасындағы орны ҳаққында кейинги дәуірде пайда болған илимий мийнетлерде арнаўлы сөз болған [5].

К.Каримовтың «Дәрўиш» романында сюжет поэтикасының және бир өзгешелиги соннан ибарат, жазыўшы айырым орынларда бурын сўўретленген ўақыяларды әдебий қахарманлардың ядқа түсириў монологлары арқалы қайтадан жанландырады. Сонлықтан олар китап оқыўшылардың ядында қайта тикленип, қахарманлар образын және де толығырақ ашыўға хызмет етеди. Жазыўшы романда орынлы жерлерде диалоглардан баслап ишки монолог, авторлық сўўретлеўлер, қысқа-қысқа пейзажлық көринислер, әдебий қахарманлардың қыймыл-қозғалыслары, ықшам портретлик штрихлар формасындағы сўўретлеўлерге шекем көркем психологиялық хызмет жүклеп, дәуір руўхын хәм қахарман образларын тәсирли түрде сәўлендириўге ериседи.

Жуўмақлап айтқанда, К.Каримовтың «Дәрўиш» романында XIX әсир қарақалпақ елиндеги исламий билим менен мәдениетты терең ийелеўге деген умтылысты, илим-билим ийелеўге деген жаслардың интасын сюжетке арқаў етип, терең мағаналы көркем сўўретлеў формалары менен ашып беріўи, усы бағдарда тарихий шынлықты көркем ҳақыйқатлыққа айландырыўы прозамызда елеўли ҳәдийсе болды. Жазыўшының Ысақ молла, саяхатшы А.Вамбери хәм тағы басқалардың образларын шебер жасаўы дыққатқа ылайық. Усы себепли оқыўшы жәмийетшилиги XIX әсирде-ақ елимизди Европаға танытқан жерлесимиз ҳаққында мақтанш сезимлерине бөленетуғынлығы, бул болса өз гезегинде өсип киятырған жас әўладты дәуирге сай етип тәрбиялаўға хызмет ететугынлығы анық.

Әдебиятлар

1. Каримов К. Дәрўиш. Тарихий роман. -Нөкис: «Билим», 2019;
2. Жаримбетов Қ. К.Каримовтың «Аға бий» романы ҳаққында ойлар. //«Әмиўдәрья» 2013, №5, 78-86-б; Нуржанов П. К.Каримовтың «Аға бий» романы ҳаққында гейпара ойлар. // «Әмиўдәрья», 2002, №3, 78-83-б; Оразымбетов К. Ғәрезсизлик дәуири хәм қарақалпақ әдебияты- Қ.Оразымбетов. Таңламалы шығармалар топламы. Еки томлық. II том, 107-113-б.
3. Вамбери А. Орта Азия бойлап саяхат. -М.: 1874; Усы автор Орта Азия очерклері. -М.: 1868.
4. Камалов С. А Вамбери қарақалпақлар туўралы. -Нөкис: 1995.
5. Нуржанов П. Ҳәзирги қарақалпақ романы, (сюжет хәм конфликт поэтикасы). -Нөкис: «Билим», 2009; Қурунов Д., Мамажонов З., Шералиева М. Адабиётшунослик лўғати. Қайта нашр. -Toshkent: «Akademnashr», 2013.

РЕЗЮМЕ. Мақалада 2000 йиллардаги қорақалпоқ тарихий романи проблематикасининг ва қахрамон образи яратилишининг ўзига хослиги К.Каримовнинг «Дарвиш» асари мисолида таҳлил қилинган.

РЕЗЮМЕ. В статье анализируется проблема каракалпакского исторического романа 2000-х годов и своеобразие создания образа героя на примере произведения К. Каримова «Дарвиш»

SUMMARY. The article analyzes the problem of the Karakalpak historical novel of the 2000s and the uniqueness of the creation of the hero's image on the example of K. Karimov's work "Darvish".

ЎҒУЗНОМАЛАР: УЛАРНИНГ СОНИ АСЛИДА НЕЧТА?

Д.Орипов - таянч докторант

Ўзбекистон миллий университети

Таянч сўзлар: Ўғузхон, Ўғузнамалар, қўлғезма, тарихий аңғана, эпос, тасниф, муқояса.

Ключевые слова: Огузхан, Огузнаме, рукопись, историческая традиция, эпос, классификация, сравнение.

Key words: Oguz khan, Oguz name, manuscript, historical tradition, epic, classification, comparison.

“Ўғузнама” – туркий қавмларнинг муштарак меросларидан бири бўлиб, тарихи узок минг йилликларга бориб тақалувчи китобий эпосдир.

Эски уйғур-турк ёзувида ёзиб қолдирилган “Ўғуз хоқон ҳақида достон”нинг асл нусхаси XV асрда қўчирилган бўлиб, ҳозирда Париж миллий кутубхонасининг “Шефер фонди”да 1001-сақлов бирлиги остида рўйхатдан ўтган. А.Шербак фикрига қўра, ушбу қўлғезма XIII асрнинг охири – XIV асрнинг

бошларида Турфонда қўчирилган [1:17-19].

Бу дегани ушбу эпос шу асрларда шаклланган дегани эмас. Аслида, унинг шаклланиш даври милoddан аввалги асрларга тааллуқли.

“Ўғузнама” эпоси билан бир қаторда, Ўғузхон ҳақидаги достоннинг маълум бир асарлар таркибида келган Ўғузнамалар ҳам мавжуд бўлиб, бугунги кунда уларнинг сони 5-6 тани ташкил қилади, дея қаралар эди. Ушбу эпик ёдгорлик Рашидиддин Фазлуллоҳ